

UDK: 314.74 (497.1 : 560) "1935"
325.54 (560) "1935"

Izvorni naučni rad:

INTERMINISTERIJALNA KONFERENCIJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE O ISELJENJU "NESLOVENSKOG ELEMENTA" U TURSKU (1935)

Vladan JOVANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Abstrakt: Na temelju izvorne arhivske građe, u radu se ocrta širi politički kontekst iseljavanja u Tursku muslimana iz Jugoslavije, posebno sa prostora Makedonije, Sandžaka i Kosova u razdoblju između dva svetska rata. U centru istraživanja je rad tzv. Interministerijalne konferencije o iseljavanju "neslovenskog elementa" u Tursku (Beograd 20. septembra 1935), koja je rezultirala konkretnim predlozima i tzv. Projektom plana o iseljavanju (Beograd 24. septembra 1945). U radu se, takođe, prikazuju konkretne akcije koje su jugoslovenske vlasti preduzimale radi realizacije predloženih mera.

Ključne reči: Muslimani, Iseljavanje, Kraljevina Jugoslavija, Turska, Turci, Albanci

Abstract: Based on original archival material, in this paper we have delineated the broader political context of emigration of the Muslims from Yugoslavia to Turkey, particularly those from the territories of Macedonia, Sanjak and Kosovo in the period between the two world wars. The focus of our research is the so-called Inter-Ministerial Conference on Emigration of "Non-Slavic" Element" to Turkey (Belgrade, September 20, 1935), which resulted in concrete proposals and the so-called Emigration Project (Belgrade, September 24, 1945). The paper also presents concrete measu-

res undertaken by the Yugoslav authorities aimed at the realisation of the proposed plan.

Key words: *Muslims, emigration, The Kingdom of Yugoslavia, Turkey, Turks, Albanians.*

Jedan od znakova slabljenja rubnih delova Osmanskog carstva nakon Velike istočne krize bilo je i kretanje muslimanskog stanovništva ka jugoistoku Balkana i Maloj Aziji. Jovan Trifunoski tvrdi da je najveći deo "neetničkih Turaka", vođen verskim instinktom, propast Carstva doživljavao kao vlastitu nesreću, pa je migrirao ka domovini "koju nikada ranije nije video".¹ Neposredno po austrougarskoj okupaciji BiH 1878. oko 50.000 iseljenika je krenulo za Carigrad, dok je na železničkoj pruzi Mitrovica-Solun u oktobru iste godine registrovano 60.000 iseljeničkih porodica. Istovremeno, u novopazarskom sandžaku je procenat muslimanskog stanovništva narastao sa 45% na 60%, prvenstveno zahvaljujući doseljenicima iz Bosne. Austrougarska aneksija BiH iz 1908. izazvala je novi talas iseljavanja muhadžira, ali je ono dobilo nešto drugačiji karakter, pošto je mladoturska vlast sprovodila "otomaniziranje" evropskog dela Turske sa mnogo više plana (smatrali su da u "naseobinama muhadžirskim leži uslov za miran razvitak turske imperije").² Tokom Prvog balkanskog rata iseljavanje muslimana je bilo intenzivnije sa područja koja su zaposlele dobrovoljačke jedinice crnogorske vojske.³ Prema svedočenju Lava Trockog koji je u jesen 1912. radio kao izveštač kijevskog lista sa balkanskog ratišta, ni postupci srpskih snaga prema muslimanskom stanovništvu u skopsko-kumanovskom kraju nisu bili ništa manje brutalni.⁴

I pored garancija Srbije i Bugarske da će muslimanski državljani imati puna građanska, politička i verska prava, te da će svetovne škole biti dvojezične, njihovo iseljavanje je uzelo maha već od jeseni 1913. godine.⁵ Prema izveštaju austrougarskog

¹ Jovan F. Trifunoski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd 1988, str. 100.

² Avdija Avdić, "Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)", *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, str. 147-152.

³ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, str. 14-17. - Ubistva muslimana u Sjenici, Plavu i Gusinju pokrenula su novi talas izbeglica, pa je u Pljevljima od 14.000 ljudi 1913. godine ostalo svega 8.000.

⁴ George Weissman, Dunean William (Eds.), *The War Correspondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912-1913*, Pathfinder, New York 1993, pp. 267-277.

⁵ Bogumil Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988, str. 97. - Bečka štampa je pisala da se do kraja marta 1914. ►

vickonzula u Baru, samo od aprila do jula 1914. preko barske luke se u Tursku iselilo 16.570 ljudi, a iz oblasti koje su pripojene Srbiji 40.000 muslimana. Ministarstvo inostranih dela Turske je operisalo zbirnim podatkom o 200.000 muslimana iseljenih iz njenih izgubljenih balkanskih provincija, dok Džastin Mekarti tvrdi da ih je čak 62% napustilo region.⁶ Kao uzroci se pominju širenje osećaja neminovnosti odlaska, verski fanatizam koji strogo zabranjuje Turčinu da živi pod upravom naroda druge vere, rodbinske veze, strah od odmazde zbog nasilja nad hrišćanima, učešće dobrovoljaca u austrougarskoj vojsci, kao i nekažnjena nepravda počinjena od strane novih vlasti. Nada u bolji i bogatiji život u Turskoj bila je takođe jedan od pokretačkih motiva.

Jugoslovenska država je, shodno međunarodnim obavezama preuzetim u Sen-Žermenu, bila u prilici da na delu demonstrira svoju sposobnost da integriše muslimane. U pitanju je bilo stanovništvo koje je posle Balkanskih ratova, razbijanja krupnih turskih poseda i likvidacije feudalnih odnosa ostalo bez izvora prihoda, tako da je skoro dve trećine bivših zemljoposjednika bilo primorano da se preorijentiše na zanate i trgovinu.⁷ Haotični imovinski odnosi i trajlav početak agrarne reforme samo su zakomplikovali predviđenu kolonizaciju Kosova i Makedonije u kojima je četvrtinu predviđenih parcela činio fond tzv. bezvlasničkih imanja, napuštenih od Turaka.⁸ Ni skromno učešće Turaka u državnim službama nije išlo u prilog stvaranju slike toleran-
tne mlade države kakvu je trebalo servirati znatiželjnoj međunarodnoj javnosti.⁹

Društveni status muslimana koji su živeli u pokrajini "Južnoj Srbiji", a od 1929. u Vardarskoj banovini bio je posledica stanja nekonsolidovanosti same države, kakva je bila jugoslovenska kraljevina. Njihova politička delatnost se odvijala preko Džemi-

iz oblasti dodeljenih Grčkoj odselilo 24.296, Bugarskoj 45.900, dok je iz "novooslobođenih krajeva" Srbije emigriralo oko 60.000 muslimana.

⁶ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, str. 17-19; A. Avdić, "Opšti pogled", 154-156; Justin McCarthy, "Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva", u: Fikret Karčić (ur.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla 2001, str. 56.

⁷ Arhiv Jugoslavije-Beograd (dalje: AJ), Fond Kraljev dvor (74), fascikla 51, arhivska jedinica 74, referat Vida Đurđevića; Rastko S. Purić, "Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije", *Socijalni arhiv*, br. 5-6, Beograd 1939, str. 141.

⁸ AJ, Fond Ministarstva agrarne reforme, 96-14-51; Isto, 96-13-49.

⁹ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti-Beograd (dalje: ASANU), Zaostavština Vukašina Životića, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 9. - Početkom 30-ih godina na teritoriji Vardarske banovine je u okviru državnog budžeta radilo svega sedam turskih lekara, pet profesora, četiri advokata, 17 učitelja, 25 šerijatskih sudija i 176 službenika Islamske verske zajednice.

jeta koji je okupljao feudalne i verske krugove iz tursko-albanskih sredina, kao i sandžačke Bošnjake. Posredstvom ove partije radikali su parirali srpskim opozicionim strankama, a koristeći se ličnim interesima njegovih vođa, odlagali su rešavanje vitalnih pitanja muslimana kao što su bili prosvetno, versko i agrarno. Otuda ne čudi podatak da su muslimani tokom 20-ih godina na listama radikalskih poslaničkih kandidata činili skoro trećinu. Samostalni uspeh Džemijeta na parlamentarnim izborima 1923. godine je izazvao ozbiljnu državnu akciju koja se kretala od prikrivenih do otvorenih represivnih mera.¹⁰ Turci su sami finansirali svoje glasilo "Hak" koje je 1924. skopska županija zabranila, pa je Džemijet na narednim izborima ostao bez ijednog mandata. Kontroveržno hapšenje, suđenje i oslobađanje vođe Džemijeta poklapaju se sa raspuštanjem stranke i njenim stavljanjem van zakona (1925).¹¹ Upravo ta godina je u svesti muslimana ostala sinonim za doba kada su vlasti podsticale karavane iseljenika.¹² Međutim, njihov broj je u ovom periodu teško odrediti, jer tzv. kontinentalna statistika nije obuhvatala iseljavanje jugoslovenskih muslimana u Tursku, pošto ono navodno nije bilo inspirisano ekonomskim, već versko-političkim motivima.¹³

U okviru neujednačenog prosvetnog sistema jugoslovenske kraljevine organizovano je školovanje na jezicima manjina. Uprkos masovnoj nepismenosti, muslimanska deca su i dalje činila tek 12% đaka u osnovnim školama "Južne Srbije", dok je učešće turskih predavača u nastavnom kadru pokrajine iznosilo 6,4%.¹⁴ Spoljni vid tolerancije se mogao prepoznati i kroz postojanje velikog broja medresa.¹⁵ Verski položaj muslimana u pet muftijstava Makedonije, Sandžaka i Kosova bio je naizgled zadovoljavajući, jer je postojeća infrastruktura Islamske verske zajednice održavana saglasno zakonu, tj. polovinu njenog budžeta popunjavala je država, dok su ostatak pokrivali prihodi sa vakufskih imanja i verska taksa koju su plaćali muslimani.¹⁶ Ipak, odnos države se može sagledati i kroz učestalu politizaciju imama i dovođenje apsolut

¹⁰ AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 7-8; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, III prethodni sastanak, 22. mart 1925, str. 47-51.

¹¹ AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova, 14-76-257; ASANU, br. 13316/103, *Ferad beg Ali Draga*, str. 1-3.

¹² S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana*, str. 39.

¹³ *Ministarstvo socijalne politike. Iseljenička služba, Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27. god.*, Beograd 1928, str. 39-40.

¹⁴ AJ, 398-1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 2-4.

¹⁵ AJ, Ministarstvo pravde, 63-157-694.

¹⁶ ASANU, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 2-6. – Na prostoru pet muftijstava "pokrajine Južne Srbije" registrovana je 1.131 džamija.

venata šerijatske škole koji nisu govorili turski, a naročito kroz problematičan tretman vakufskih imanja.¹⁷

*

* * *

Predstava jugoslovenskih muslimana o "turskoj domovini" nije bila adekvatna stanju stvari u reformisanoj Turskoj. Pored proglašenja republike (1923) Mustafa Kemal je zakonima iz korena promenio državu, potpuno je odvojivši od crkve, a neočekivani dometi njegovih reformi su uticali na širenje glasina kako će Turska postati protestantska zemlja!¹⁸ Skopske džamije su sredinom 20-ih bile preplavljene komunistima i republikancima spremnim da se konfrontiraju protivnicima "boljševizacije muslimana", ali je snaga islamske tradicije ostala dominantna.¹⁹

Pored praćenja demografskih posledica tursko-grčke konvencije o razmeni stanovništva (1923), pažnja jugoslovenske diplomatije bila je usmerena i na tursko-rumunske pregovore o iseljavanju 400.000 Turaka iz Dobrudže. Ohrabrena uspehom razmene stanovništva sa Grčkom, turska vlada je 1934. donela zakon o kolonizaciji i zaključila sa Rumunijom sporazum o iseljavanju koje je trebalo obaviti u roku od pet godina. Prema rečima jugoslovenskog poslanika u Ankari (1939), Turska je intenzivnom imigracijom "podesnog elementa" nameravala da naseli opusteli pojas prema Iranu i Iraku sa koga je početkom 30-ih godina na brutalan način proterala Kurde i pošto pokušaj naseljavanja tog pojasa domaćim Turcima (zbog straha od osвете) nije uspeo.²⁰ S obzirom da je u tadašnjoj Bugarskoj živelo 789.296 muslimana (15%), to je i tamo došla na red ideja o njihovom iseljavanju u "maticu". U maju 1935. do MIP-a je stigla turska procena da je u Dobrudži ostalo još svega 102.000 muslimana, a do novembra 1935. kada je turski parlament usvojio dopune zakona o kolonizaciji,

¹⁷ AJ, 63-132; Ramuš Osmanović: *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, CVI red. sast, 25. jul 1922, str. 791-792; Miloslav Stojadinović, "Razmišljanja o Južnoj Srbiji", *Savremena opština*, br. 31, Beograd 1931, str. 28-30; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929, Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, str. 368-372.

¹⁸ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 370-56-142, list 487; Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, str. 157-158.

¹⁹ AJ, 63-136, izveštaj za MUD iz Skoplja 26. 3. 1927, MIP ministru prosvete 23. 4. 1937.

²⁰ AJ, 370-9-42, listovi 622, 623, 853. - Prema računici koju nudi Vestermanov *Atlas svetske istorije*, posle grčko-turskog rata migracijama je bilo zahvaćeno oko 635.000 Turaka (*Der grosse Atlas zur Weltgeschichte*, Orbis Verlag/Westermann GmbH, Braunschweig 1990, str. 153).

u Tursku je useljeno 600.000 muslimana, od čega je 400.000 bilo posledica razmene sa Grčkom, dogovorene u Lozani.²¹

Sredinom 30-ih godina turski parlament je regulisao naseljavanje emigranata sa Balkana, ostavljajući ministru unutrašnjih dela široka ovlašćenja.²² Turski listovi su pisali o bujicama iseljenika koje su krenule u Tursku posle "anadolske pobede" i pod pritiskom "šovinističkog režima". Čak je i jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova u reakciji na priču o teroru nad muslimanima objavilo demanti po kome je početkom 20-ih godina navodno izdato svega pet pasoša za Tursku! Turska štampa je podsticala svoju vladu da emigrantima ustupa najplodniju zemlju ("da njihovo zadovoljstvo bude večiti mamac za ostale"), premda je bilo i novina koje su se protivile prihvatanju balkanskih muslimana. Krajem 1923. delegat SHS je pisao da se Turci čude tolikoj najezdi muslimana, optužujući niže jugoslovenske činovnike za represiju prema njima i istovremeno ponavljajući kako Turska neće primati "arnautske iseljenike". Zaista, početkom januara 1924. usledila je naredba carigradskom valijatu da ne izdaje *nufus-teskere* doseljenicima, uz obrazloženje da Turska ne želi "muhadžire arnautskog porekla", te da je preuzeta razmenom stanovništva sa Grčkom. Namera Jugoslavije da se kroz iseljavanje "naroda turske kulture" oslobodi nelojalnog albanskog stanovništva nije naišla na odobravanje u Ankari. O njihovom otežanom iseljavanju svedoče instrukcije jugoslovenskog MIP-a poslaniku u Carigradu, kao i praksa turskog konzulata u Skoplju da od potencijalnih iseljenika albanskog porekla zahteva perfektno znanje turskog jezika.²³ U februaru 1925. neki listovi su pisali kako je turska vlada odobrila useljenje 30.000 muslimana iz Srbije, te da je samo za 1926. predvidela prihvati 50.000 iseljenika! Turska vlada nije potvrdila ove informacije, ali ih nije ni demantovala, što je navelo štampu na zaključak kako vlada u Ankari čeka da jugoslovenski muslimani prvo prodaju svoju imovinu, a onda "krenu punih, a ne praznih šaka za Tursku". Par godina kasnije i uprava Vardarske banovine je uvela birokratske olakšice za sve zainteresovane iseljenike.²⁴ Doduše, početkom 30-ih godina iz jugoslovenskog poslanstva u Carigradu su počele stizati vesti o tome da policija za-

²¹ AJ, 370-9-42, listovi 629, 681, 682, 718. - Težnja Turske da prevashodno popuni Trakiju ogledala se i u broju podignutih kuća (u Trakiji 44.118, a u vilajetu Kodžaeli svega 808 kuća).

²² *Vardar*, br. 263, Skoplje 25. 8. 1934, str. 1.

²³ AJ, 370-9-42, listovi 496-499, 511-513, 518, 524, 525, 532, 534, 544, 590, 748.

²⁴ AJ, 370-9-42, listovi 549, 551, 559, 564, 575, 578.

branjuje strancima bavljenje poslovima "rezervisanim za Turke", pa je u izgledu bila (neželjena) repatrijacija jugoslovenskih državljana.²⁵

Neažurnost i nespremnost konzulata i poslanstava u Turskoj da se izade u susret povratnicima bila je očigledno dirigovana sa višeg mesta, pri čemu se strah od ulaska turskih državljana u Jugoslaviju manifestovao na više načina.²⁶ Tokom 1928. pasoši turskih državljana koji su dolazili u Kraljevinu SHS vizirani su najviše na šest meseci, dok im za povratak u Tursku nije naplaćivana nikakva taksa. Od januara 1930. učestala je praksa da se kod onih koji nisu regulisali imovinske odnose u Jugoslaviji izdaje polugodišnja viza i to samo šefu porodice. Viziranje pasoša za turske državljane bilo je dosta skupo, premda je i odlazak iz Turske bio nešto komplikovaniji pošto su tamošnje vlasti zahtevale specijalnu izlaznu vizu. Kada se radilo o razočaranim muslimanima koji su, ne prepoznavši reformisanu Tursku želeli nazad, Konzulat je dobio instrukcije da u takvim slučajevima nipošto ne izdaje vizu.²⁷ Izloženi "denacionalizaciji" i nerazumevanju turskih vlasti za aktivnosti i projekte kojima bi sačuvali jezik, običaje i svest o poreklu, jugoslovenski emigranti su od januara 1935. počeli da uzimaju nova prezimena pošto je u Turskoj stupio na snagu zakon o obaveznom porodičnom imenu.²⁸ Početkom 30-ih godina u Vardarsku banovinu se vratilo svega 317 muslimana, iako su procene o broju interesenata uzimale u obzir daleko veći broj.²⁹

Uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Turske i Jugoslavije (1925) stvoreni su preduslovi za nekoliko važnih političkih događaja.³⁰ Došlo je i do privrednog

²⁵ AJ, 370-10-43, listovi 109, 133, 135, 174, 175, 203.

²⁶ AJ, 370-9-42, list 583. - Iz jednog dokumenta MIP upućenog poslaniku u Ankari oktobra 1934, pored standardnog spiska podanika koji su istupili iz jugoslovenskog državljanstva se kaže: "Povratak ovih lica u Kraljevinu nepoželjan je, jer nemajući ovde nikakvog imanja, pala bi na teret države, opštine ili rodbine. Stoga Ministarstvo ima čast moliti, da se priloženi spisak drži u evidenciji, kako se u njima imenovanim licima ne bi izdala dozvola za povratak u našu zemlju".

²⁷ AJ, 370-56-142, listovi 457, 484, 487, 491; *Službeni glasnik Ministarstva unutrašnjih poslova*, br. 2, 1. 2. 1937, str. 42-43; br. 6, 1. 6. 1937, str. 226.

²⁸ Ejup Mušović, "Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja", *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar 1989, str. 144-145; E. Mušović, "Jugoslovensko iseljeničtvo u Turskoj", *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd 1981, str. 72.

²⁹ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930-1940*, knj. II-X, Beograd 1931-1933.

³⁰ U pitanju su konferencija Balkanskog sporazuma (1930), prva zvanična poseta kralja Aleksandra Turskoj (oktobar 1933), jugo-turski ugovor o prijateljstvu, nenapadanju, sudskom raspravljanju, arbitraži i koncilijaciji (novembar 1933) i formiranje Balkanskog saveza između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije (1934).

zbližavanja, pošto je u Ankari aprila 1931. potpisan sporazum o zajedničkom tržišnom nastupu proizvođača opijuma.³¹ Inače, iseljavanje muslimana sa jugoslovenskog prostora u Tursku pravno je regulisano septembra 1928. na osnovu člana 55 *Zakona o državljanstvu*. Njime je bilo predviđeno da "neslovenski" državljani Kraljevine SHS mogu istupiti iz državljanstva u narednih pet godina, pri čemu bi momentalno bili izbrisani iz vojnih i opštinskih spiskova, dok bi im olakšice za iseljenje i prodaju njihove imovine omogućio Ministarski savet. Međutim, bez jasno regulisanog bilateralnog postupka iseljenici su često vraćani sa turske granice o trošku Kraljevine SHS.³² Odluka turske vlade da zabrani dalje useljavanje dovela je do toga da su bezzemljaši koji su čekali na zemljište muslimana pali na teret države. Otuda je i komunikacija između MIP-a i Generalnog konzulata u Carigradu postala gotovo svakodnevna.³³ "Mi favorizujemo iseljenje muslimana iz Južne Srbije", kaže generalni konzul SHS u Carigradu i podseća da su prećutnim sporazumom jugoslovenske vlasti izdavale muslimanima pasoše bez prava povratka. Do koje mere se išlo pokazuje praksa iz maja 1933. kada se za istup iz državljanstva nisu morale ispuniti formalnosti iz čl. 55, već je bilo dovoljno davanje "jedne proste izjave", dok se u ime nepismenih mogao potpisati bilo koji činovnik Poslanstva. Procedura je zahtevala da, po zatraženom istupu iz državljanstva, MIP prosledi spiskove poslanstvima u Tirani i Ankari i generalnom konzulatu u Carigradu, posle čega bi usledilo odobrenje.³⁴

Prema podacima MIP-a broj lica koja su se do 1935. iselila iz Jugoslavije u Tursku po davanju izjave o istupanju iz državljanstva iznosio je 21.500, dok je u Albaniju prešlo 1.350 lica.³⁵ Prema državnoj statistici u periodu 1927-1939. u Tursku je iz Jugoslavije emigriralo 19.278 lica.³⁶ "Statistički godišnjaci" od 1930-1939. pokazuju da se u tom periodu u Tursku iselilo 13.678 lica (bez podataka za 1938), što znači da se između 1927. i 1930. iselilo oko 5.600 ljudi. Činjenica da je petina jugoslovenskih "evro-iseljenika" poticala iz najjužnije banovine tesno je skopčana sa fluentnom migracijom u Tursku i druge balkanske zemlje, jer je polovina iseljenika iz Vardarske banovine koja je vođena kao "iseljeništvo po evropskim zemljama" završila

³¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, red. saz. za 1932/33, knj. I, Beograd 1932, X r. s, 18. 11. 1932, str. 121-122.

³² AJ, 370-9-42, list 506, 630, MIP delegatu SHS u Carigradu Trajanu Živkoviću (3. 6. 1923).

³³ AJ, 370-9-42, list 591.

³⁴ AJ, 370-56-142, listovi 487, 489, 499.

³⁵ AJ, 370-9-42, list 630.

³⁶ Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslovenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", *INNJ*, str. 251-256.

upravo u Turskoj!³⁷ Samo tokom 1934. godine iz Vardarske banovine se u kontinentalne zemlje iselilo 50% svih jugoslovenskih iseljenika od kojih je 4.123 otišlo u Tursku i Persiju.³⁸

Organizovano iseljavanje muslimana postalo je sredinom 30-ih godina česta tema kojom se zanimala i najšira javnost, a nekoliko primera potvrđuje da je inicijativa "odozdo" u velikoj meri bila inspirisana (ne)zvaničnim državnim odlukama. Skopski advokat D. Anastasijević je avgusta 1936. uputio pismo predsedniku vlade kojim ga je obavestio kako on lično radi na "iseljavanju i razređivanju arnautskih masa u Jugoslaviji".³⁹ Daleko konkretniji bio je Vasa Šaletić, upravnik Saveza Agrarnih zadruga Južne Srbije koji je marta 1936. predlagao "diskretno" iseljavanje Albanaca u Tursku u organizaciji Saveza na čijem je bio čelu, koji bi bio zadužen za otkup njihovih imanja i transfer u Tursku. Mere koje Šaletić preporučuje za ubrzavanje procesa iseljavanja, u potpunosti se podudaraju sa zaključcima tzv. Interministerijalne konferencije!⁴⁰

*

* * *

Naime, 20. septembra 1935. u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije su se sastali predstavnici pet ministarstava i Generalštaba radi elaboracije pitanja mogućeg iseljavanja muslimana, dok je četiri dana kasnije sastavljen i projekat tzv. *Užeg komiteta interministerijalne konferencije o iseljenju neslovenskog elementa iz Južne Srbije*.⁴¹ U radu Konferencije su učestvovali predstavnici Ministarstva inostranih poslova (šef odseka Političkog odeljenja Ilija Milikić, savetnik Milivoje Milčić, savetnik Petar Cabrić i sekretar Radovan Mitrović), Ministarstva poljoprivrede (inspektor Vojislav Magovčević i šef finansijskog odseka Đura Tatalović), Ministarstva unutrašnjih poslova (inspektor Dušan Tadić), Ministarstva finansija (save-

³⁷ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930-1940*, knj. II-X, Beograd 1933-1941.

³⁸ *Vardar*, br. 536, 21. 7. 1935, str. 2.

³⁹ AJ, Fond Milan Stojadinović, 37-22-175, list 356.

⁴⁰ AJ, 37-22-175, listovi 362-365. - Mere su podrazumevale: uprošćavanje izdavanja pasoša, reviziju katastarske klasifikacije zemlje ("metnuti u najviše klase zemlje Arnauta i Turaka"), zabranu sađenja duvana u arnautskim srezovima "pod izgovorom da imamo dosta duvana ili ih na otkupu strogo ceniti", drakonsko kažnjavanje albanskih goroseča, širenje kuluka u albanskim krajevima, strogu primenu veterinarske uredbe i sl.

⁴¹ AJ, 370-9-42, listovi 637-643, "Zapisnik Interministerijalne konferencije, održane u Ministarstvu inostranih poslova 20. septembra 1935. god. po pitanju iseljenja neslovenskog stanovništva iz Južne Srbije"

tnik Dušan Trajković), Ministarstva saobraćaja (viši činovnik Komercijalnog odeljenja Miloš Popović) i Glavnog generalštaba (pukovnik Jovan Sokolović). Sednica je otvorena u 18h i njome je predsedavao Ilija Milikić, dok su zapisnik vodili pisari Ministarstva inostranih poslova dr Feodor Korenić i dr Jožo Logar.⁴²

Predsedavajući je napomenuo da je održavanje tog sastanka bilo podstaknuto inicijativom Vojislava Magovčevića, inspektora Ministarstva poljoprivrede, te da je pitanje iseljavanja Turaka "i ostalih muslimana iz južnih krajeva" bilo urgentno, jer su kompaktne mase Turaka i Arnauta duž albanske granice predstavljale nacionalni i vojno-strateški problem. Broj Albanaca, koji se od 1931. godine uvećao za oko 65.000, inspirisao je Milikića da za uzroke neuspešne "nacionalizacije neslovenskog elementa" označi dva problema: "što je pravoslavni živalj u južnim krajevima malobrojan (svega ima u južnim krajevima 165.000 pravoslavnih) i što naš elemenat nije bio dovoljno pripremljen za vršenje nacionalizacije. Prema tome, ostaje jedino još put iseljavanja neslovenskog elementa iz zemlje".⁴³

Milikić je upoznao prisutne sa slabim rezultatima dotadašnjeg iseljavanja i mogućnostima koje je nudio novi turski zakon o kolonizaciji. Naveo je primer tursko-rumunskog sporazuma koji je mogao biti obrazac potencijalnog jugoslovensko-turskog aranžmana, pritom navodeći sve njegove detalje (o otkupu imovine iseljenika, o povlasticama i poreskim olakšicama, oprostima duga, oslobađanju od vojnog roka, besplatnom prevozu i sl). On je takođe podsetio da je albanska vlada promenila kurs, odbijajući da i dalje prima kosovske Albance, navodno iz finansijskih razloga: "Međutim, naše je uverenje da ona to čini iz nacionalnih razloga: ona ne želi smanjenja broja Albanasa kod nas zbog budućih teritorijalnih pretenzija".⁴⁴

Iako je član 55 Zakona o državljanstvu omogućio iseljavanje neslovenskog stanovništva, Milikić je uočio i neke "greške". Naime, pošto se među izjavama za iseljavanje nalazio veliki broj prijavi muslimana iz Sandžaka („koji su u stvari naši ljudi“), Političko odeljenje Ministarstva inostranih poslova je skrenulo pažnju Ministarstvu unutrašnjih poslova "da se takve izjave našeg slovenskog življa ne primaju". Kada se radilo o likvidaciji imanja iseljenika, postojalo je očekivanje da će taj problem biti rešen pomoću zajma od 21,8 miliona dinara koji je Ministarstvo poljoprivrede uzelo kod Državne hipotekarne banke. Iako je zatraženo da se siromašnijim iseljenicima osigura besplatan prevoz do granice ili bar popust od 75%, Ministarstvo saobraćaja i dalje

⁴² AJ, 370-9-42, list 638.

⁴³ AJ, 370-9-42, list 638.

⁴⁴ AJ, 370-9-42, list 639.

nije odstupalo od pravilnika o tarifama. Milikić je smatrao da bi trebalo hitno odrediti "koje srezove, iz vojničkih i političkih razloga, treba u prvom redu raseljavati".⁴⁵

Drugi učesnik konferencije bio je Milivoje Milčić, takođe savetnik u MIP-u. Prema njegovom mišljenju, famozni paragraf 55 je sve do 1933. godine ostao mrtvo slovo na papiru. Tek tada je albanska vlada pokrenula pitanje državljanstva onih Albanaca koji su izbegli iz Jugoslavije. Pošto je važenje člana 55 Zakona o državljanstvu isticalo 1. novembra 1933. godine, on je produžen na zahtev Ministarstva inostranih poslova do 1. novembra 1938. Milčić je prisutnima izneo podatak da je do tada bilo iseljeno "svega" 20.000 lica u Tursku, dok je za Albaniju registrovano oko 2.000 izjava, ali da nijedan nije dobio dozvolu za useljenje. On je izneo i zanimljivu opservaciju: "Turci u našoj zemlji pretstavljaju miran elemenat, otsečen od metropole te nisu podložni nacionalističkoj propagandi. Kod Arbanasa je situacija sasvim drukčija s obzirom na to da su naseljeni u gustoj masi u graničnim predelima (u nekim srezovima preko 90% celokupnog stanovništva). Mi smo u prijateljskim odnosima sa Turskom te u roku od nekoliko meseci možemo rešiti pitanje iseljenja Turaka. Turska prima sve ljude turske kulture te bi na taj način mogli iseliti i jedan deo Arbanasa".⁴⁶

Inicijator sazivanja konferencije, Vojislav Magovčević, podsetio je učesnike da je Ministarstvo poljoprivrede sprovodilo kolonizaciju već punih 15 godina. Najviše je bilo iseljeno iz pasivnih krajeva (Bosne, Like, Hercegovine i Crne Gore), ali su iscrpljene sve slobodne površine, a bilo je još 17.000 porodica koje su podnele molbe za dodelu zemljišta u "južnim krajevima". Jedino rešenje Magovčević nalazi u tome, "što bi se iselio turski i arbanaski elemenat, koji je naročito jak u 17 srezova; tu je relacija 73% neslovena prema 27% našeg življa. Nacionalni razlozi traže da se nastavi sa kolonizacijom baš pored arbanaske granice". On je ponovo istakao velika očekivanja od zajma sklopljenog kod Državne hipotekarne banke kojim je trebalo otkupiti albanska i turska imanja, ali je naglasio da je delovanje Albanskog komiteta u pograničnim krajevima odvrćalo potencijalne iseljenike. I Magovčević je smatrao da je tursko-rumunska konvencija bila odlična baza za postizanje sporazuma između Jugoslavije i Turske.⁴⁷

⁴⁵ AJ, 370-9-42, list 639.

⁴⁶ AJ, 370-9-42, list 639. – Milčić je završio svoje izlaganje rečima: "Nikakve žrtve nisu suviše velike, da se ovo pitanje reši. Ministarstvo poljoprivrede, pomoću jedne planske organizacije, treba da razbije komplekse Arnauta, puštajući u svako selo po nekoliko naših porodica, a duž arbanaske granice bi trebalo jedan pojas sasvim očistiti Arbanasa".

⁴⁷ AJ, 370-9-42, list 640. – "Mi bi dali novac za prodana imanja samo onim licima, koja budu nabavila uredan pasoš, odslužila vojsku i platila svu porezu; oni bi se odmah ukrcali u vozovni ►

U sledećem delu konferencije predsedavajući je predložio mere za olakšavanje iseljavanja neslovenskog stanovništva na osnovu § 55 Zakona o državljanstvu (izdavanje besplatnih pasoša, oslobođenje od svih dužnih dažbina, davanje besplatnog podvoza do državne granice u zamenu za ustupljena imanja, sklapanje konvencije sa Turskom po "rumunskom obrascu", oslobođenje od služenja vojske itd). Osim toga, predloženo je pojednostavljenje administrativnog postupka prilikom vađenja mnogobrojnih uverenja, a da bi se mere sprovele u život, iznet je i predlog o organizovanju jednog užeg komiteta u koji bi ušli M. Milčić, pukovnik J. Sokolović, D. Tadić i V. Magovčević. Zadatak tog komiteta bi bio da izradi projekt mera koje bi trebalo preduzeti "za pospešenje iseljavanja neslovenskog življa, a koji će se podneti na usvojenje Ministarskom savetu".⁴⁸

Nastup pukovnika Sokolovića obeležio je oštar govor o merama kojima bi se "pospešilo iseljavanje neslovena". Prva od njih ticala se rigoroznijeg odnosa prema neurednim poreskim obveznicima, dok je druga predviđala svojevrstu izolaciju potencijalnih emigranata od uticaja onih koji su vršili propagandu protiv iseljavanja. Dalje je trebalo naterati tursku decu u državne nacionalne škole („pošto se naši Turci ne smatraju kao narodna manjina“), jer se do tada dešavalo da tri četvrtine mladića iz tih krajeva, koji dolaze na odsluženje vojnog roka, pišu samo turski. Poverljivim raspisom je trebalo da se oni, koji ne bi želeli da se ise, "ne primaju ni u državnu ni u samoupravnu službu", dok je srpsko obeležje trebalo uvoditi "nacionalizovanjem imena mesta i krajeva". Takođe, Sokolović je predlagao stvaranje zone naseljene "našim" elementom duž albanske granice, pa je iz tog razloga trebalo sistematski početi sa kolonizacijom od granice, ka unutrašnjosti.⁴⁹

Nakon dvočasovne konferencije učesnici su jednoglasno doneli zaključak u šest tačaka. Njime je bilo predviđeno pokretanje pitanja iseljenja u kontaktima sa turskom vladom i insistiranje na njegovom rešavanju putem specijalne konvencije koja bi bila izrađena po ugledu na Rumuniju. Svima koji bi poželeli da se ise, trebalo je obezbediti besplatne iseljeničke pasoše, osloboditi ih poreskih obaveza i izaći u susret onima koji su nudili svoja nepokretna imanja u zamenu za besplatan prevoz do granice, dok je siromašnim bezzemljašima trebalo osigurati besplatan podvoz. Potencijalne iseljenike je trebalo osloboditi i plaćanja dažbina na "mrtav inventar", tj. stvari i novac koje bi poneli sa sobom. Ministarstvo vojske i mornarice je već bilo izdalo naređenje da

ve. Ranija praksa naših policiskih vlasti, kad se je izdavao pasoš sa važnošću od pola godine, bila je pogrešna, jer ta lica nisu gubila državljanstvo, pa su se vraćala“.

⁴⁸ AJ, 370-9-42, list 640.

⁴⁹ AJ, 370-9-42, list 640. – "To pitanje ne rešavati na parče, već doneti plan za nekih 10 godina“.

se svima izdaju dozvole za iseljenje bez obzira da li su regulisali vojnu obavezu. Isto tako, trebalo je puštati i one koji su želeli da se ise, a nalazili su se na odsluženju vojnog roka. Konferencija je ovlastila svoj *Uži odbor* da izradi *Projekt plana o iseljenju*, koji bi naredna interministerijalna konferencija definitivno primila i podnela ministru poljoprivrede, a ovaj to pitanje izneo pred Ministarski savet.⁵⁰

Uži komitet se sastao već 24. septembra 1935. godine u 9 sati u Ministarstvu inostranih poslova i doneo tzv. Projekt užeg komiteta interministerijalne konferencije o iseljenju neslovenskog elementa iz Južne Srbije. On je sadržao sledeće zaključke:

“1/ Pitanje iseljenja treba što pre regulisati specijalnom konvencijom između naše države i Turske, kao i između naše države i Albanije, a na način kako je to pitanje regulisano između Turske i Rumunije.

2/ U slučaju da se sa Albanijom ne bude mogao zaključiti sporazum o iseljenju Arbanasa u Albaniju, ili da se Arbanasi – naši podanici ne budu hteli iseljavati u Tursku, treba odmah pristupiti postojećim zakonskim odredbama o preseljavanju ovog elementa sa granične zone u unutrašnjost zemlje i naseljavanjem iste zone stanovništvom jugoslovenske narodnosti.

3/ Svima onim licima koja na osnovu § 55 Zakona o državljanstvu dadu izjave, da se odriču našeg podanstva i da će se u određenom roku iseliti iz naše zemlje, učiniti sledeće povlastice:

- a) izdati im besplatne iseljeničke pasoše, prema prilikama kolektivne;
- b) osloboditi ih svih dužnih dažbina (poreza, prireza, vojnice itd);
- v) u slučaju da lica koja se sele, imaju hipotekarna i privatna dugovanja (menice, obligacije i slična pismena), učinjena do 1. septembra 1935. god. imaju se zajmodavcima (potraživačima) isplatiti iz procenjene vrednosti njihovih nepokretnih dobara;
- g) izdati im besplatan podvoz do Soluna i Svilengrada, ako izjave da svu svoju nepokretnu imovinu ostave našoj državi. Isto se ovo odnosi i na iseljenike siromašnog stanja;
- d) izdati popust na železnicama od 75% licima, koja su materijalno obezbeđenija ili koja su ranije prodala svoja imanja;
- đ) osloboditi ih svih dažbina za izvoz mrtvog inventara i novca;
- e) osloboditi ih od momenta date izjave za iseljenje: regrutovanja, upućivanja u kadar, služenja kadra, pozivanja na vežbe i uzimanja komore i pre-

⁵⁰ AJ, 370-9-42, list 641.

voznih sredstava radi izvođenja vežbi i manevara. Od ovoga se mogu učiniti odstupanja u slučaju, ako se iseljenje ne izvrši za godinu dana od date izjave.

4/ Za što uspješnije i brže iseljavanje ovog neslovenskog življa u Tursku, odnosno Arbaniju, komitet nalazi da bi korisno bilo preduzeti i sledeće mere:

a) svim sredstvima suzbijati i onemogućavati svaku propagandu koja se među ovim elementom vrši iz Arbanije protiv iseljavanja;

b) od neslovenskog stanovništva koje dolazi u obzir za iseljenje, zahtevati ispunjenje svih postojećih zakona i propisa, a naročito onih koji se odnose na plaćanje fiskalnih dažbina (porez, prirez, vojnica itd);

v) što češće na teritoriji Južne Srbije, a naročito iz graničnih srezova pozivati na vojne vežbe obveznike operativne i rezervne vojske neslovenskog porekla, bilo radi vežbi i manevara, bilo radi izrade strategijskih puteva ili fortifikacijskih objekata;

g) načelno ne primati u državnu službu (i samoupravnu) lica koja dolaze u obzir za iseljenje, a ona koja su već u državnoj (samoupravnoj) službi, raspoređivati u krajevima gde živi naše nacionalno stanovništvo;

d) strogo primenjivati princip o obaveznom školovanju dece u ovim krajevima u našim osnovnim školama;

đ) strogo primenjivati sve propise o naseljavanju južnih krajeva u pogledu ograničavanja potrebnih kompleksa za naseljavanje, a u prvom redu u pograničnim srezovima;

e) odmah pristupiti nacionalizovanju geografskih objekata (naseljenih mesta, reka, planina itd) i osobnih prezimena. Ovo se odnosi i na javne natpise, firme, reklame itd;

ž) sve napred iznete mere prvenstveno i odmah primenjivati počev od granične linije prema Arbaniji ka unutrašnjosti zemlje.”⁵¹

Da su ovi predlozi veoma brzo počeli da se primenjuju u praksi, pokazuju “mere za suzbijanje albanske iredente” bana Vardarske banovine koje je potpisao njegov pomoćnik 29. aprila 1936. godine. Naime, trebalo je “bilo propagandom, bilo izuzetnim merama” stimulisati iseljavanje Albanaca u Tursku. Za početak, bilo je dovoljno proširiti glasine po čaršijama da će u Turskoj dobiti najplodniju zemlju i veća prava nego u Albaniji. Dalja metodologija je istovetna pomenutim merama Vase Šaleti-

⁵¹ AJ, 370-9-42, listovi 642, 643.

ća (kulučenje na isušivanju močvara, kažnjavanje đачkih roditelja, zabrana proizvodnje duvana), ali uključuje i sugestije Interministerijalne konferencije: konfiskaciju albanskih udžbenika, naturanje službenog jezika, kažnjavanje činovnika koji odlažu izvršenja sudskih presuda Albancima, naplatu zaostalih poreza "bez milosrđa", što ćešće proglašavanje stočnih zaraza u albanskim selima, nacionalizovanje imena i geografskih pojmova i sl.⁵²

Iako je turski šef diplomatije Ruždi Aras tvrdio septembra 1935. kako je još sa bivšim jugoslovenskim premijerom Jevtićem bio postignut konačni dogovor o iseljavanju, nastojanja jugoslovenske vlade da postigne sporazum sa Turskom prema kome iseljavanje muslimana više ne bi bilo jednostrani akt, realizovana su tek 11. jula 1938. kada je u Carigradu parafiran tekst konvencije.⁵³ Predlog za formiranje mešovite komisije za iseljavanje potekao je upravo od turskog ministra inostranih poslova u Ankari februara 1938. na sastanku Saveta Balkanskog sporazuma, a Komisija za iseljavanje se sastala u Carigradu 9. juna 1938.⁵⁴ Na osam sednica ove Komisije dominiralo je nekoliko problema, od kojih je prvi rešen tako što je tekst tursko-rumunske konvencije postavljen kao obrazac jugoslovensko-turskog sporazuma. Kada se radilo o finansiranju preseljenja 200.000 ljudi, turski delegat je naglasio da Turska očekuje da Jugoslavija plati transport emigranata do Soluna i makar polovinu "realnih troškova" preseljenja (za otkup zemljišta u Anadoliji), tj. 20 miliona turskih lira.⁵⁵ Jugoslovenska strana je insistirala da "odšteta" bude plaćena po glavi emigranta, dok je Turska smatrala racionalnijim plaćanje po iseljenoj porodici. Pošto je jugoslovenska strana popustila, 11. jula 1938. je potpisana Konvencija koja se sastojala iz 21 člana.⁵⁶ Njome je uzeto u obzir jugoslovensko muslimansko stanovništvo "koje govori turski jezik i ima tursku kulturu", ali ne i Romi i "nomadsko stanovništvo"! Geografski je definisan prostor za iseljavanje (38 srezova Vardarske, 5 Zetske i 3 Moravske banovine), pri čemu Sandžak i BiH nisu bili obuhvaćeni, pa su se tamošnji muslimani na putu za Tursku zadržavali u srezovima navede-

⁵² AJ, 37-51-315, list 41.

⁵³ Safet Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912-1941", *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, str. 222.

⁵⁴ Avdija Avdić, "Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *NovopazarSKI zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991, str. 112-114. U radu Komisije učestvovao je i pomenuti inicijator Interministerijalne konferencije Vojislav Magovčević.

⁵⁵ AJ, 370-9-42, list 771.

⁵⁶ A. Avdić, "Jugoslovensko-turski pregovori", str. 114-117.

nim u Konvenciji. Turska se obavezala da primi 40.000 porodica u roku od šest godina koje bi se iseljavale od maja do oktobra svake godine. Odredbe su važile isključivo za seosko stanovništvo, premda su se mogli iseljavati i stanovnici gradova kao "slobodni emigranti". Sva nepokretna iseljenička imanja pripala bi jugoslovenskoj državi u trenutku kad godišnja lista emigranata bude dostavljena turskim predstavnicima u Jugoslaviji i kad emigranti napuste prebivalište i dođu do luke. Dogovorena odšteta koju bi Jugoslavija plaćala Turskoj bila je 500 turskih lira po porodici, tj. 20 miliona lira za svih 40.000 porodica. Isplata bi se obavljala svake godine od 1. aprila do 1. oktobra shodno broju iseljenih porodica (u 12 rata na 6 godina) i to 30% u stranoj valuti, a 70% u dinarima deponovanim na račun Republike Turske kod Narodne banke Jugoslavije. Ta sredstva bi bila utrošena za sve transakcije i kupovinu jugoslovenske robe bez naplate poreza, osim one koja se plaćala u devizama (bakar, vuna, koža, orahovina, uljarice, masline i žito). Iseljenici bi dobijali status emigranata po davanju izjave o istupanju iz državljanstva, a status turskih državljana po potpisivanju godišnje liste iseljenika od strane turskih delegata. Osim oslobođanja od vojne obaveze muslimana čije su porodice na listama za iseljavanje, Jugoslavija se obavezala da neće pozivati regrute islamske vere iz ovih srezova koji su predviđeni za iseljavanje. Konvencija je predviđala transfer iseljenika i njihove pokretne imovine do solunske luke o trošku Jugoslavije, dok bi se ukrcavanje obavljalo na osnovu kolektivnih turskih pasoša i besplatnih jugoslovenskih izlaznih viza u Jugoslovenskoj slobodnoj zoni u Solunu.⁵⁷

Slab odjek Konvencije u jugoslovenskoj štampi više govori o tajnosti parafiranog sporazuma nego o njegovom skromnom značaju.⁵⁸ U nekoliko dokumenata se naglašava potreba za "zajamčenom diskrecijom" pregovora, premda je još u maju 1938. italijanska štampa objavila i najpikantnije detalje oko iseljavanja! Još veći problem je predstavljala nova ucena kojom je turska vlada uslovljavala ratifikaciju Konvencije. Naime, Turska je tražila od Jugoslavije da za tri godine isplati 20 miliona lira i time stekne uslov da u istom roku iseli polovinu predviđenog broja porodica o svom trošku. Bez obzira na nepovoljne finansijske uslove, ovo ubrzavanje pro-

⁵⁷ AJ, 370-9-42, listovi 803-811. - Iseljenici su imali pravo da sa sobom ponesu najviše četiri grla krupne stoke i deset sitnih životinja, od nakita najviše jednu ogrlicu po osobi, dok je svaki kućni starešina mogao izneti do 2.000 din. u gotovini i devize čija vrednost ne prelazi 4.000 din!

⁵⁸ AJ, 370-9-42, list 922; *Politika*, br. 10819, 13. 7. 1928, str. 2. – "Ne preporučuje se redovan postupak za ozakonjenje iz razloga unutrašnje i spoljne politike. Bilo bi bolje uvesti konvenciju u život putem uredbe, a zatim je povratno ozakoniti idućim finansijskim zakonom", smatrali su jugoslovenski zvaničnici aprila 1939. godine.

cesa iseljavanja je očigledno odgovaralo jugoslovenskoj vladi, što se vidi iz telegrama Cincar-Markovića upućenog 13. avgusta 1939. poslaniku u Ankari.⁵⁹ Naknadno tumačenje dogovora vodilo je zaključku da je "tajni smisao" konvencije - iseljavanje albanskog stanovništva kome jugoslovenska država nije morala da plati nikakvu odštetu za seoska imanja, te da je konvencija bila tako sročena da se iseljavanje moglo učiniti obaveznim "bez obzira na volju pogođenog stanovništva", kako turskog, tako i albanskog.⁶⁰

U Tirani se s pravom strahovalo da su jugoslovensko-turski pregovori bili sračunati na ažuriranje iseljavanja Albanaca-muslimana, pa je usledila prava politička kampanja protiv zaključivanja Konvencije.⁶¹ Još početkom 30-ih godina registrovana je akcija Albanije koja je putem naročitih "misionara" odvrćala kosovske Albance da napuštaju Jugoslaviju.⁶² U kampanju "iznutra" bio je uključen i jugoslovenski reis-ul-ulema Fehim Spaho, koji je oktobra 1938. u Novom Pazaru pozvao vernike da ne napuštaju svoju dedovinu.⁶³ Lična urgencija kralja Zogua kod turskog predsednika (1935) imala je za cilj vraćanje svih kosovskih i makedonskih Albanaca u Albaniju,⁶⁴ a u istom duhu bila je i poseta Ferhat-bega Drage i Malića Pelivanovića Carigradu i Ankari, gde su lobirali da se iz Konvencije izuzmu etnički Albanci. Ferhat Draga je oktobra 1938. predao dr Spahi memorandum protiv sprovođenja jugo-turske konvencije o iseljavanju.⁶⁵ U misiju sa sličnim zadatkom albanska vlada je u Ankaru poslala i Mehmeda Konjica septembra 1938. Sudeći po rečima Cincar-Markovića iz aprila 1939. Ruždi Aras nije podlegao albanskim pritiscima i bio je spreman da do kraja sprovede potpisanu konvenciju.⁶⁶ Ipak, sudeći po rečima turskog konzula u Skoplju albanska antikampanja je doprinela da broj kolebljivih ministara u tur-

⁵⁹ AJ, 370-9-42, listovi 773, 777, 927, 931. - Cincar-Marković je sugerisao jugoslovenskom poslaniku da pristane na sve uslove turske vlade, iako je ponovo došlo do izmene plana za tu godinu.

⁶⁰ AJ, 370-9-42, listovi 921-922, 5. april 1939.

⁶¹ Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd 1995, str. 133-139.

⁶² AJ, 66-72-187, Ministarstvo inostranih poslova Ministarstvu prosvete, 31. 1. 1930.

⁶³ AJ, 37-25-196, listovi 247-248.

⁶⁴ AJ, 370-9-42, list 657.

⁶⁵ AJ, 37-22-175, list 374.

⁶⁶ AJ, 370-9-42, listovi 812, 831, 889.

skoj vladi značajno naraste.⁶⁷ Osim toga, Turska nije ratifikovala Konvenciju ni zbog smrti Kemala Atatürka, da bi komplikacije oko revidiranja finansijskog dela sporazuma i izbijanje Drugog svetskog rata definitivno omeli realizaciju ovog bilateralnog dogovora. ■

LITERATURA:

- Avdija Avdić, "Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991.
- Avdija Avdić, "Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)", *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985.
- Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991.
- Safet Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912-1941", *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003.
- Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd 1995.
- Elka Dimitrieva, Verica Janeska, "Osobnosti na migracionite dviženja od SR Makedonija vo stranstvo", *Problemi na demografskiot razvoj vo SR Makedonija*, Skopje 1985.
- Hajredin Hodža, "Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo", *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978.
- Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005.
- Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002.
- Fikret Karčić (ur.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla 2001.
- Ejup Mušović, "Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj", *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd 1981.
- Ejup Mušović, "Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja", *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar 1989.
- Hugh Poulton, Suha Taji-Farouki (eds.), *Muslim Identity and the Balkan State*, C. Hurst & Co, 1997.
- Hugh Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica 2002.

⁶⁷ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005, str. 395; S. Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana", str. 225.

- Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978.
- Milena Spasovski, "Osnovne odlike demografskog razvitka BiH od 1918-1991", *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995.
- Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998.
- Jovan F. Trifunoski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd 1988.

INTER-MINISTERIAL CONFERENCE
OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA ON THE EMIGRATION
OF "NON-SLAVIC ELEMENT" TO TURKEY (1935)

Vladan Jovanović

Summary

Based on the minutes that have been preserved, this paper reconstructs the work of the so-called Inter-Ministerial Conference on Emigration of Yugoslav Muslims to Turkey, held at the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia by mid-September 1935. The Conference developed the *Emigration Project*, whose main provisions are also presented here, while, based on the documents kept by the mission of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey, an outline is made of a broader context of the emigration of Yugoslav Muslims. In the focus of the paper's attention are the regions of Macedonia, Sanjak and Kosovo, i.e. the Vardar Province (Banovina), from which the "people of Turkish culture" were to be relocated, pursuant to the then agreement reached between Yugoslavia and Turkey. Yugoslavia attempted to get rid of its disloyal, Albanian element and to get their land for colonisation, while Turkey wanted to populate its own deserted regions populating them with the "convenient element". Within the framework of preparations for the conclusion of a lasting arrangement with Turkey, the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia held a meeting on September 29, 1935, which included the representatives of five ministries and of the Army General Staff with the intention to elabo-

rate upon the issue of potential emigration of Muslims. Four days later a project on the "emigration of non-Slavic element from Southern Serbia" was developed. One of the dominant conclusions is the urgency of adoption of bilateral conventions with Turkey and Albania, whereby, in case of problems with emigration of Albanians, the plan was to relocate them to the Yugoslav hinterland. The exemption from all the taxes and of military service was envisaged for those who voluntarily waived their citizenship, while those were willing to leave their immovable property to the state could count with free transportation. These proposals made by the military representatives were unanimously accepted and were consequently adopted as the measures proposed by the Project itself in order to assure "the fastest and the most successful emigration of non-Slavic population" to Turkey and Albania. These measures included the suppression of propaganda against emigration led from Tirana; the most frequent possible recruitment of non-Slavic soldiers from the borderline communities to the military manoeuvres and exercises; the ban on recruitment of "individuals eligible for emigration" into civil service; relocation of non-Slavic civil servants to other parts of the country; "nationalisation of geographic establishments and individual surnames", etc. The state activities on the emigration of Yugoslav Muslim population reached its culmination with the signing of the Yugoslav-Turkish Convention in Istanbul, in July 1938, whose ratification and enforcement were thwarted by financial disputes, Albanian anti-emigration campaign and the breakout of the World War II.■